

Eski Anadolu Türkçesi Dönemine ait Mensur Menâkıb-ı İskender'de Geçen Deyimler Üzerine Bir İnceleme [1a – 50b]

Analysis of Idioms Found in the Prose Menâkıb-i Iskender from the Old Anatolian Turkic Period [1a – 50b]

Öz

Deyimler, bir dilin anlatım gücünü artıran, toplumun kültürel birikimini ve düşünce dünyasını yansıtan kalıplaşmış söz varlığı unsurlarıdır. Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde yer alan deyimlerin incelenmesi hem dilin geçmiş dönemlerdeki ifade imkânlarını ortaya koymakta hem de deyimlerin tarihî süreç içerisindeki sürekliliğini ve değişimini göstermektedir. Bu bakımdan Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinleri, Türkçenin söz varlığı ve anlatım özelliklerinin belirlenmesi açısından önemli malzemeler sunmaktadır. Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait mensur bir İskendernâme örneği olan *Menâkıb-ı İskender* adlı eserdeki 1a-50b varakları arasında geçen deyimler ele alınmıştır. İnceleme kapsamında metinde deyim niteliği taşıyan ifadeler belirlenmiş, bunlar anlamları ve metindeki kullanım örnekleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Çalışmada tespit edilen deyimlerin yapı bakımından farklı özellikler gösterdiği görülmüştür. Eserde özellikle isim unsuru ile fiilin birleşmesiyle kurulan deyimlerin yoğunlukta olduğu bunun yanında yardımcı fiillerle oluşturulan, eksiltili yapı gösteren ve cümle niteliği taşıyan deyimlerin de bulunduğu belirlenmiştir. Deyimlerin kavramsal özellikleri bakımından; organ isimleri, savaş ve kahramanlık, bağlılık ve itaat, sosyal ilişkiler, talih ve kader, duygu ve ruh hâli alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, eserdeki deyimlerin yalnızca dilsel birer unsur olmadığını aynı zamanda dönemin sosyal hayatı, düşünce yapısı, savaş anlayışı ve insan ilişkileri hakkında da ipuçları verdiğini göstermektedir. Bazı deyimlerin Türkiye Türkçesinde benzer biçim ve anlamlarla yaşamaya devam ettiği bazılarınsa ses, şekil veya anlam bakımından değişikliğe uğradığı anlaşılmıştır. Bu bakımdan *Menâkıb-ı İskender*, Eski Anadolu Türkçesinin deyim varlığını ve Türkçedeki deyim sürekliliğini göstermesi açısından dikkat çekici veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Menâkıb-ı İskender, İskendernâme, deyim, söz varlığı, tarihî metin

Abstract

Idioms are fixed lexical units that enhance the expressive capacity of a language and reflect the cultural accumulation and intellectual worldview of a society. The analysis of idioms in texts belonging to the historical periods of Turkic not only reveals the language's expressive possibilities in earlier stages but also demonstrates the continuity and transformation of idioms throughout historical development. In this respect, texts from the Old Anatolian Turkic period provide significant material for determining the lexical repertoire and expressive features of Turkic. This study examines the idioms occurring in folios 1a–50b of *Menâkıb-ı İskender*, a prose *İskendernâme* belonging to the Old Anatolian Turkic period. Within the scope of the analysis, expressions identified as idiomatic in the text were determined and evaluated together with their meanings and contextual usage examples. The idioms identified in the study were found to exhibit diverse structural characteristics. In particular, idioms formed through the combination of nominal elements and verbs are predominant in the work; in addition, idioms constructed with auxiliary verbs, those displaying elliptical structures, and sentence-like idiomatic expressions were also identified. When evaluated in terms of their conceptual features, idioms are observed to be concentrated in various semantic domains such as body-

Sorumlu Yazar

Elif Akar

Öğr. Gör., Sakarya/Türkiye
Sakarya Uygulamalı Bilimler
Üniversitesi, Sakarya Dil-Öğretim
Uygulama ve Araştırma Merkezi
elifakar@subu.edu.tr
orcid: 0009-0005-0108-1943

Ümit Özgür Demirci

Doç. Dr., Düzce/Türkiye, Düzce
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk
Dili Anabilim Dalı
umitdemirci@duzce.edu.tr
orcid: 0000-0003-4384-8194

Atıf Citation

Akar, E. & Demirci, Ü. Ö. (2026).
Eski Anadolu Türkçesi Dönemine
Ait Mensur Menâkıb-ı İskender'de
Geçen Deyimler Üzerine Bir
İnceleme [1a – 50b]. *BABUR
Research*, 5 (1), 153–170.
DOI: 10.66119/babur.1954942

Gönderim Submitted

20.05.2026

Revizyon Revision

29.05.2026

Kabul Accepted

16.06.2026

Yayın Tarihi Publication Date

30.06.2026

part terminology, war and heroism, loyalty and obedience, social relations, fortune and destiny, as well as emotional and psychological states. This indicates that the idioms in the work are not merely linguistic units, but also provide insights into the social life, intellectual structure, conception of warfare, and interpersonal relations of the period. It has been observed that some idioms continue to exist in Contemporary Turkic with similar forms and meanings, while others have undergone phonological, morphological, or semantic changes. In this respect, *Menâkıb-ı İskender* provides noteworthy data in terms of demonstrating the idiomatic repertoire of Old Anatolian Turkic and the continuity of idiomatic expressions in Turkic.

Keywords: Old Anatolian Turkic, Menâkıb-ı İskender, İskendernâme, idiom, vocabulary, historical text

1. Giriş

Dil, bir toplumun kültürel birikimini, düşünce dünyasını ve yaşam tarzını yansıtan, zamanla değişen, belirli kaidelere sahip olan en temel iletişim aracıdır. Her devrin kendine özgü edebi bir dili vardır. Sanatçı, eserini meydana getirirken dilin her türlü olanaklarından faydalanmaya çalışır. Dilin söz varlığı onun malzemesidir. Deyimler, bir dilin zenginliğinin en önemli göstergelerinden biri kabul edilir. Deyimler anlatımda estetik sağlamakla birlikte toplumun yaşantısı, gelenek ve görenekleri, mutlulukları, üzüntüleri hakkında bilgi edinmemizi de sağlar. Dilimizdeki deyimleri edebi metinler sayesinde saptamak, dil ve kültür mirasımızı gelecek nesillere aktarmak açısından önem taşımaktadır.

Türkçede deyimlerin özel bir yeri vardır. Dilimizde hemen her duruma örnek verilebilecek nitelikte deyimlere rastlamak mümkündür. Konuşma sırasında çoğu zaman farkında bile olmadan bu kalıplaşmış ifadelere başvururuz. Böylece birbirimizle daha iyi anlaşır, çok daha kolay iletişim kurarız. Anlatıma renk katan, uzun ifadeleri kısa ve çarpıcı bir yolla aktarmamıza imkân tanıyan deyimler, güçlü bir anlatımın tanıdığı durumundadır (Aksan, 2003: 36).

Türkçe, deyim varlığı bakımından oldukça zengin bir dildir. Tarihî metinlerden günümüze kadar uzanan süreçte deyimlerin hem sözlü hem yazılı dilde yoğun biçimde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Türk dilinin en eski yazılı belgeleri arasında yer alan Orhun Abidelerinde dahi deyim niteliği taşıyan ifadeler rastlanmaktadır. Bu metinlerde geçen *kergek bolmak* (ölmek), *atı küsi yok bolmak* (adı sanı yok olmak), *işig küçüg birmek* (hizmet etmek) şeklindeki örnekler, Türkçenin erken dönemlerinden itibaren deyimleşme eğiliminin bulunduğunu göstermektedir (Aksan, 2001: 36). Bu durum, deyimlerin Türkçenin en eski yazılı metinlerinden itibaren dilin ifade gücünü artıran önemli unsurlar arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinleri de bu bakımdan zengin bir söz varlığı sunmaktadır. İskendernâme geleneğinin mensur örneklerinden biri olan *Menâkıb-ı İskender* adlı eser de bu açıdan dikkat çekici bir metindir. Tarihî, efsanevî ve destanî unsurları bir araya getiren bu eser, zengin anlatımıyla birlikte dikkate değer bir deyim varlığına sahiptir.

Bu çalışmada, Eski Anadolu Türkçesine ait mensur bir İskendernâme örneği olan *Menâkıb-ı İskender* adlı eserde yer alan deyimler incelenmiştir. Çalışmanın amacı, metinde geçen deyimleri tespit etmek, anlamlarını belirlemek ve metin içerisindeki kullanım örnekleriyle birlikte değerlendirmektir. Bu doğrultuda, eserin belirli bir bölümündeki (1a–50b varakları) deyimler bağlamları dikkate alınarak ele alınmış ve alfabetik olarak düzenlenmiştir.

2. Amaç

Bu çalışmanın amacı, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait mensur *Menâkıb-ı İskender* adlı eserde yer alan deyimleri tespit ederek incelemektir. Çalışmada eserin yalnızca araştırmaya konu edilen varakları esas alınmış (1a-50b); tespit edilen deyimler anlam, yapı ve kavramsal özellikler bakımından değerlendirilmiştir. Ayrıca deyimlerin metin içerisindeki kullanım biçimleri ortaya konularak Eski Anadolu Türkçesi döneminin söz varlığına ve anlatım özelliklerine katkı sağlayan unsurlar belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada bazı deyimlerin günümüz Türkçesinde benzer anlam ve biçimlerle yaşamaya devam ettiği, bazılarının ise ses, şekil ve kullanım bakımından değişikliğe uğradığı görülmüştür. Böylelikle tarihi Türkçe metinlerde deyim varlığının sürekliliği ve değişimi üzerinde durulmuştur. Bu çalışma ile hem Eski Anadolu Türkçesinin deyim varlığına katkı sağlanması hem de söz konusu eserin dil özelliklerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışma, metin incelemesine dayalı nitel bir tarama ve sınıflandırma çalışmasıdır. Araştırmanın inceleme malzemesini Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait mensur *Menâkıb-ı İskender* adlı eserin 1a-50b varakları oluşturmaktadır. Bu varakların 1a- 25b varakları kendi yüksek lisans tezinde geçen deyimleri içermektedir. 26a- 50b varaklarıysa Özdemir'in 2019 yılında yayınlanmış olan yüksek lisans tez çalışmasında geçen varakları içermektedir. (Özdemir, 2019: 31-55). Çalışmada *Berlin Staatsbibliothek'te Ms. Or. Quart. 1826* numarada kayıtlı nüsha esas alınmıştır. (Sohrweide, 1974: 270-273). Söz konusu varaklar transkripsiyon alfabesine aktarılmış, tespit edilen deyim niteliğindeki yapılar metin içindeki bağlamlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Örneklerin gösteriminde varak ve satır numaraları verilmiş böylece deyimlerin metindeki kullanım yerleri belirtilmiştir.

Metinde yer alan deyimlerin belirlenmesinde kalıplaşma, mecazlılık/yan anlamlaşma ve bağlamsal anlam bütünlüğü ölçütleri esas alınmıştır. Buna göre en az iki unsurdan oluşan, metin bağlamında tek bir anlam bütünlüğü taşıyan, anlamı bileşenlerinin temel anlamını aşan veya bağlam içinde özel bir kullanım değeri kazanan yapılar deyim olarak değerlendirilmiştir.

Tespit edilen deyimlerin anlamlandırılmasında metin bağlamı esas alınmış, gerekli görülen yerlerde tarihî ve çağdaş sözlüklerden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda Yeni Tarama Sözlüğü, Kâmûs-ı Türkî, Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Türkçe

Sözlük, Dîvanu Lugâti't- Türk, karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır. Böylece deyimlerin hem tarihî dönemdeki anlam değerleri hem de günümüz Türkçesindeki karşılıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada tespit edilen deyimler önce alfabetik olarak verilmiş, ardından yapı ve kavram alanı bakımından sınıflandırılmıştır. Yapı bakımından isim unsuru + fiil biçimindeki deyimler, yardımcı fiille kurulan deyimler, eksilteli yapılar ve cümle niteliği taşıyan deyimler değerlendirilmiştir. Kavramsal değerlendirmedeyse organ adları, savaş ve kahramanlık, bağlılık ve itaat, sosyal ilişkiler ve iletişim, talih/kader/durum, duygu ve ruh hâli bildiren deyimler dikkate alınmıştır. Ayrıca deyimlerin kullanım sıklığı, yapı tiplerine göre dağılımı, en üretken fiiller ve eserin anlatı tipiyle ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Bu yöntemle *Menâkıb-ı İskender*'de yer alan deyimler yalnızca alfabetik olarak sıralanmamış; yapı, anlam ve bağlam bakımından da değerlendirilmiştir. Böylece eserin deyim varlığı ile anlatı dünyası arasındaki ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır.

3.1 Deyim Kavramı ve Tarihî Metinlerde Deyim Tespiti

Deyimler ve atasözleri halk arasında az yahut çok yaygın; çoğunlukla birkaç kelime, bazen tam veya eksik cümle ile insanın gayesini anlatmaya; teşbih, istiare, mecaz, kinaye ögeleriyle bir şeyi, bir olayı tasvir ve ifade için kullanılırlar. Deyimlerin temel özelliği bir durumu ifade etmeleridir. Büyük çoğunluğunda kelimelerin gerçek anlamlarından başka anlamlar taşıdıkları görülür (MKGM, 1992: VII).

Deyimler üzerine yapılan tanımlar incelendiğinde araştırmacıların farklı yönlere vurgu yapmalarıyla birlikte bazı ortak noktalarda birleştikleri de görülmektedir. Tanımlardan hareketle deyim kavramının belirlenmesinde kalıplaşma, mecazlılık ve anlam bütünlüğü temel ölçütler arasında yer almaktadır. Buna göre deyimler; gerçek manalarından uzaklaşarak yeni mefhumlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha fazla sözcükten oluşan ve bir tür dil ifadesi olan bu sözler düşünce ve duygularımızı, dikkati çekecek şekilde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünümlü dil bilgisi ögeleridir (Elçin, 1986: 642). *Palmer*, deyimleri farklı yönleriyle değerlendirirken onların başka dillerde tam bir karşılığının olmamasıyla tanımlanabileceğini belirtir (Palmer, 2001: 119- 120). *Ahmet Turan Sinan*, deyimın asıl manasından az çok farklı bir mana yüklenen, en az iki sözcükten oluşmuş, ilgi uyandıran bir anlatıma sahip kalıplaşmış söz, kelime topluluğu biçiminde tanımlanabileceğini ve aynı zamanda insan zekâsının pırıltılarını ortaya koyduğunu ifade eder (Sinan, 2015: 231).

Tarihî metinlerde deyim tespitinde bu ölçütlerin birlikte değerlendirilmesi gerekir. Çünkü tarihî dönemlerde kullanılan bazı söz öbekleri günümüz Türkçesinde deyim olarak karşılanabilirken bazıları yalnızca dönemin olağan birleşik fiil yapıları olarak değerlendirilebilir. Ayrıca tarihî metinlerde geçen bir deyim, günümüz Türkçesindeki biçiminden ses, şekil veya söz dizimi bakımından farklılık gösterebilir. *Eker*, tarihî metin

aktarımlarında deyimlerin önemli bir sorun alanı oluşturduğunu kaynak metindeki deyimlerin aynen korunmasının veya yalnızca ses bakımından uyarlanmasının kimi zaman yanlış ya da yapay karşılıklar doğurabileceğini belirtir (Eker, 2012: 133-134). Bu nedenle tarihî metinlerde deyimlerin belirlenmesinde günümüz Türkçesindeki karşılıklarıyla yetinilmemeli metnin bağlamı, tarihi sözlüklerdeki kullanımlar ve yapının anlam değeri birlikte dikkate alınmalıdır. Tarihî metinlerde deyim fiillerin tespiti ve değerlendirilmesi konusunda *Doğan'ın Yesevi'nin Fakr-nâme'sindeki Deyim Fiiller* üzerine yaptığı çalışma, bu tür yapıların söz varlığı ve anlam dünyası açısından önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Doğan, 2017: 450-479).

Bu çalışmada bir yapının deyim sayılabilmesi için en az iki unsurdan oluşması, metin bağlamında kalıplaşmış bir anlam değeri taşıması, mümkünse mecazlı ya da yan anlamlı bir kullanım göstermesi ve bütün hâlinde tek bir anlamı karşılması esas alınmıştır. Buna karşılık anlamı bileşenlerinden kolaylıkla çıkarılabilen mecazluluk ya da yan anlamlaşma göstermeyen ve yalnızca dönemin olağan birleşik fiil yapısı niteliğinde olan kullanımlar doğrudan deyim olarak değerlendirilmemiştir.

3.2 Deyimlerin Menâkıb-ı İskender'in Anlatı Dünyasıyla İlişkisi

Menâkıb-ı İskender'de yer alan deyimler, eserin olay örgüsü ve anlatım biçimiyle yakından ilişkilidir. Metinde deyimler, anlatının ilerleyişini destekleyen, kişilerin tavırlarını belirginleştiren ve olayların etkisini güçlendiren dil unsurları olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle deyimler, eserin anlatı dünyasında hem anlamı yoğunlaştıran hem de olayları daha canlı hâle getiren işlevsel yapılarıdır.

Eserdeki deyimlerin önemli bir kısmı, kişilerin olaylar karşısındaki tutumlarını kısa ve etkili biçimde ifade eder. Savaş öncesi kararlılık, tehlike karşısında cesaret, yenilgi anında korku, beklenmedik durumlar karşısında yaşanan şaşkınlık veya öfke hâlleri çoğu zaman deyimler aracılığıyla anlatılmıştır. Böylece anlatıcı, uzun açıklamalar yapmak yerine kalıplaşmış ifadelerden yararlanarak sahnelerin duygusal yoğunluğunu artırmıştır.

Deyimler aynı zamanda kişiler arasındaki ilişki biçimlerini de gösterir. Hükümdara bağlılık, komutana itaat, düşmana karşı direnme, dostluk, yardım, saygı ve teslimiyet gibi ilişkiler birçok yerde deyimlerle ifade edilmiştir. Bu durum, metindeki sosyal ve siyasal düzenin dil aracılığıyla nasıl kurulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle hükümdar-asker, komutan-tebaa ve dost-düşman karşıtlığı şeklindeki anlatı unsurları deyimlerin kullanım alanlarını belirleyen başlıca etkenler arasındadır.

Menâkıb-ı İskender'in tarihî, efsanevî ve kahramanlık özellikleri taşıyan bir anlatı olması, deyimlerin seçimini de etkilemiştir. Metindeki deyimler, bireysel duygu ve davranışlarla birlikte kahramanlık anlayışını, mücadele fikrini, kader algısını ve toplumsal bağlılık düşüncesini de yansıtmaktadır. Bu nedenle deyimler, eserin söz varlığına ait unsurlar olmanın ötesinde anlatının değerler dünyasını taşıyan göstergeler olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda *Menâkıb-ı İskender*'deki deyim varlığı ile eserin anlatı tipi arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Deyimler, metindeki savaş ve mücadele sahnelerini güçlendirmekte, kişilerin ruh hallerini somutlaştırmakta ve anlatının kahramanlık merkezli yapısını desteklemektedir.

4. Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Mensur Menâkıb-ı İskender'de Geçen Deyimler [1a – 50b]

Bu bölümde metinde tespit edilen deyimler alfabetik olarak verilmiş, her deyimın anlamı metindeki kullanımı gösteren örnek cümleyle birlikte sunulmuştur.

Ad yolına kırıl-(alum): Şan, nam uğruna ölmek; şeref uğruna can vermek. Evvellerümüz üzre düşmene himmet seyfin uralum âd yolına kırılalum şâhumızı ğayri şâh öñünden zebün görmeyelüm. [4b-7]

Ah it-(di): Büyük bir üzüntü, keder veya çaresizlik içinde derinden iç çekmek, feryat etmek veya birine sitem ederek beddua etmek. Sâñürüñ sürünmekden üzengüde bir uyluğı ğaldı hemân anı görüp âh itdi behmen şöyle ğağadı... [42a-6/7]

Akılın dir-(di): Akılı başına gelmek, düşünmeye başlamak, kendine gelmek. Āñirinde sâkin olup fikre vardı 'akılın dirdi baş ğaldurup vezirlerine eydür İskender ne 'aceb tañlayacak söz sözlemiş... [3b-3]

Alıkoy-(up): Bir süre için bir yerde tutmak, birini yapmaktaki olduğu veya yapmak istediğı işten geri tutmak, mani olmak, engel olmak. Şâriki alıkoyup kendüsü n'itdigin söyleyüp ğilim ğuş başın müşterinüñ öñine şaldı. [50b-4]

Alnuña (ne) yazıl-(muş-ise): Kaderinde olmak, bir olayın başına gelmesini Allah'ın buyurmuş olduğuna inanmak. Bizler ğurbân olıcağ senüñ dañı alnuña ne yazılmış-ise ğöresin. [10a-2/3]

Ardın sür-(üp): Peşine düşmek, takip etmek, ardından gitmek. Andan ât yiğit er yiğit urup ğaşıdılar ardın sürüp varalum. [4a-5]

Arğa dur-(ur): Dayanak olmak, korumak. İy şâh uğraş deminde şâhlara tahtığahları küh-i ğâfdan yig arğa durur diyüp du'â eyitdiler. [28b-3/4]

At boynına düş-(üp): Atın ön tarafına kapanarak hızla sürmek. İskender şâh leşker öñince ğelürken ğördi kim ğiden kâşifler at boynına düşüp sürüp ğelürler. [33b-5/6]

Atuñ 'inānın düşmen eline vir-(mezüz): Kontrolü düşmana bırakmamak, teslim olmamak¹. Didiler kim iy şâh-ı 'ayne's-şems¹ cümlemüz ğılıca ğelüp ğırılmayınca atuñ 'inānın düşmen eline virmezüz. [10a-1/2]

Barmak ağzına al-(up): Şaşa kalmak, hayret etmek. Andan ol dürlü dürlü mañluğatı ğörüp barmak ağzına alup ğayrân olup durdı. [2a-10]

¹ 'inān kelimesi Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügatinde "dizgin" anlamında geçmektedir (Devellioğlu, 2008:435).

Bashun kıl-(alum): Baskın yapmak, ani saldırı düzenlemek, ansızın ve hızlı bir şekilde bir yere girmek veya saldırmak². Kaşid haberiyle düşmen gafil düşür başhun kılalum yād yağıdır yād iklimde şebihun olıcağ. [4a-5]

Baş ko-(dılar): Baş eğmek, saygı göstermek, canını ortaya koymak, ölümü göze almak. Varup tahta qarşu baş qodılar du‘ā kılıp İskender nâmesin sundılar. [2a-6]

Baş ölümden kurtar-(sun): Ölümden kurtulmak, canını kurtarmak. İy hekim teā’niyle bu servere sor kindür rāst söyleyüp baş ölümden kurtarsun didi. [27a-8]

Baş u can oyna-(yup): Canını feda etmeyi göze almak, tehlikeye atılmak. Kimi eydür iyi Şāh-ı ‘Ayne’ş-Şems kanı bunca zamān bāş u cān oynayup qazandıgumuz ād u şaniyla virüp düşmene zebūn olup māl virince tahtgāha arqa virüp gayret, hamiyyet kılıp duralum. [4b-5]

Baş ur-(up): Baş eğmek, saygı ile eğilmek. Böyle diyüp ol vezir-i şehriyar / Bāş urup itdi du‘ā-yı hoşgüvār [5a-12]

Başa düş-(diler): Üstüne çullanmak, saldırmak. Çihil pā-yı ‘irāqi bebr-peleng sinelü peyigler-ile süre irüp behmeni başa düşdiler. [44b-6/7]

Başdan çık-(ar): Haddini aşmak, kontrolden çıkmak. ...garre olup ulū’l-emre ‘āk ‘āşilik kılmasun ve gernī başdan çıkar. [27b-6/7]

Bil bagla-(dı): Birinin tarafını tutmak, ittifak kurmak, yakınlık kurmak, bağlılık oluşturmak. Delil bu kim sen şāhip kırān birle bil bagladı. [9b-5]

Boynuğa vebali düş-(iser): Yapılan bir işin, söylenen bir sözün veya işlenen bir günahın sorumluluğunun tamamen o kişiye ait olduğunu ifade etmek. Kırlısar cenk içinde niçe er/Boynuğa sīnūğ vebāli düşiser [3a-10]

Boyun vir-(üp): Buyruk altına girmek, itaat etmek, istenen şeye razı olmak, boyun eğmek, kabullenmek. Divānına nazar kılıp dürlü dürlü mahlükātü göricek vehme düşüp kendüyi yitürdi siyāsete boyun virüp durdı. [49a-2]

Can u baş ele al-(up): Canını başını ortaya koymak, ölümü göze almak. Çeri cem‘ kılıp hazineleri virüp cān u bāş ele alup düşmenile bulşalum. [4b-2]

Can u baş üzere dut-(alum): İstenen veya arzu edilen bir işi büyük bir memnuniyetle, gönülden, seve seve yapmak. Ağız cevabı didiler kim İskender şāhuğ sözi cān u bāş üzere dutālum. [7b-2]

Cān u gönülden: Bir şeyi yürekten, büyük bir istek ve samimiyetle yapmak veya istemek. İskender şāhi cān u gönülden taħsinleyüp du‘ā kıldı. [27b-4/5]

Canuna korku şarabın içür-(me): Korkuya kapılmak, dehşete düşmek, ödü kopmak. ‘Ayne’ş-şems gönülden yaman endişe geçürme cānuğa kırku şarābın içürme düşmen çerisinūğ çoklıgından üşenme... [37a-9/10]

² başhun kelimesi Yeni Tarama Sözlüğünde “baskın, ansızın saldırı” anlamlarıyla açıklanmaktadır (Dilçin, 1983:25).

Cigeri(n) tagla-(dı): Çok büyük bir üzüntü yaşamak, çok acı çekmek, acıdan içi yanmak. ‘Angerüş gördi kim üç torını dahı düşmiş āh idüp rıkkat kıluپ ağladı cigerin tağladı. [34a-3/4]

Defter(ümüz) dür-(medin): Öldürmek, hayatına son vermek, işine son vermek, işten çıkarmak, etkisini kırmak. Bu dahı gel hoş görelüm birinçi gün/ Defterümüz dürmedin bu çarhı dün [2b-13]

Dem-i nefesi bağlan-(dı): Soluksuz kalmak, nefesi kesilmek. Darbindi atvās yağırına şöyle doğındı kim dem-i nefesi bağlandı kıaddi iki kıat olup boynına indi. [42b-7/8]

Devlet oynın oyna-(yasın): Talih ve ikbal mücadelesine girişmek, iktidar ve başarı için mücadele etmek. Varisa bahtıñ bu hükmi dutasın / Oynayāsın devlet oynın utasın. [3a-7]

Dil aç-(up): Konuşmaya başlamak, suskunluğunu bozmak. ‘İzzet selāmn virüp cümle dil açup şāha du‘ā kıluپ yağı yağmaya diyü çağrışdılar. [38b-10/11]

Dil-rîş id-(üben): Gönünü yaralamak, kalbini kırmak. Milkünje sinünj tama‘ itmeyeyim / Sini dil-rîş idüben gitmeyeyim. [3a-2]

Düşmenden aman bul-(dun): Düşmandan kurtuluş bulmak, başışlanmak. İy ciger küşem düşmenden amān ne vech-ile bulduñ. [28b-9]

Ecel kuşların atış-(dılar): Ölüm saçmak, öldürücü darbeler savurmak. Biri birine kıarışup kıatışdılar döş döşe ecel kuşların atışdılar sünjüler sünüşüp sineler sünüşdiler. [26a-2/3]

El(ümden) gel-(dügünce): Bir işi yapabilme yeteneğine, becerisine veya imkânına sahip olmak. Aşluma āduma göre elümden geldügünce düşmenile duruşup uruşup... [5b-4]

Ele getir-(dükleri): Ele geçirmek, zaptetmek, bir kimseyi yakalamak, sahibi olmak, gizlenmek istenen bir şeyi elde etmek. Seyf-ile ele getürdükleri düşmeni niçün kıaytdan halās kıluپ terbiyet idüp āzād itdünüz. [27b-10/11]

Erlik oynın oyna-(yu): Yiğitlik göstermek, kahramanlık sergilemek. Kıaytās-ı yünāni gelenleri görüp erlik oynın oynayü düşmeni meydāna gelmeg-içün girü dönüp gıtdiler. [45b-12]

Fursat el vir-(ürse): Bir işin gerçekleşmesi için uygun şartların, elverişli imkânların veya zamanın sağlanması. Fursat el virürse gereginleyin kıralum ve kerti zafer buluncağ yağı degülse mutı‘ olup māl virüp üzerümüzden irelüm gıtsün. [4b-3]

Gafil düş-(ür): Hazırlıksız yakalanmak, ansızın yakalanmak. Kıaşid haberiyle düşmen gafil düşür başhun kıılalum yād yağıdır yād iklimde şebihun olıcağ. [4a-5]

Gayrete gel-(üp): Bir işi yapmaya veya bitirmeye istek duymak, canlanmak, harekete geçmek, çabalamak. Kıarşusunda kıaysı görüp şaşup at boynına düşdüğine ğayrete gelüp kıakıdı berk misal şakıdı. [43b-1/2]

Gazaba gel-(üp): Öfkelenmek, kızmak. Behmen dağı ğazaba gelüp çerisin... [9a-4]

Gönül vir-(ürler): Birini çok sevip âşık olmak, bir kimseye, bir işe veya bir amaca içtenlikle bağlanmak, meyletmek, düşkün olmak. Ancaları biz sarafa gönül virürler diyüp yarın-çün düşmen üzere güc yarağın buyurdu. [28a-5/6]

Gönlüğünden geçür-(me): Bir şeyin olmasını derinden dilemek, arzulamak veya bir şeyi yapmayı içinden geçirmek, düşünmek. ‘Ayne’ş-şems gönlüğünden yaman endişe geçürme cânıña korku şarâbın içürme düşmen çerisinün çöklüğünden üşenme... [37a-9/10]

Göz dut-(dılar): Gözlerini ayırmamak, dikkat kesilmek, özellikle odaklanmak. Buğur göz müşteriye dutdılar. [2b-4/5]

Göz kulak dut-(up): Gözünü, kulağını bir yere vermek, dikkatini tamamen oraya yöneltmek, gözetim altında tutmak. İskender şâh göz kulağ kharavula dutup durmuş-ıdı. [26b-3]

Göz kulak ol-(up): Koruyup, kollamak, sahip çıkmak, gözetmek, dikkatle izlemek. Müşteri şah’ın tetikte olma durumunu göstermektedir. Müşteri şâh dağı göz kulağ olup durmuş-ıdı. [1b-3]

Göz mizanına ur-(dılar): Dikkatle incelemek, ölçüp tartmak, değerlendirmek. Şammâs müpelpel dağı müşteri şâhı göz mizânına urdılar. [2a-11]

Göz(in) dik-(üp): Dikkatle bakmak, gözünü bir noktaya sabitlemek. Gördiler kim müşteri şâh gözün dürlü dürlü maḥlûkâta diküp ḥayrete varmış. [2b-5]

Gözi kamaş-(durur): Gösterişli, hayranlık uyandırıcı bir durum karşısında büyülenip etkilenmek. Didi kim on biş biş er uranı ola veli şöyle çeridür kim güneş şu’lesine karşı göklerdeki şem’ şevâbet mişâl görünür gözi kamaşdurur didi. [28b-12/13]

Güler yüz göster-(di): Birine karşı içten, samimi, yakın ve nazik davranmak, sevecen bir çehre ile karşılamak. Ya’nî ol melik-zâdeye güler yüz gösterdi. [27a-12/13]

Hakasal-(a): Yere sermek, yerle bir etmek, yok etmek, perişan etmek. ‘Ayne’ş-şems diyârın elden ele cümle ‘izzet ehlini ḥor kıilup ḥâka şala bunculayın sözlü şâhdan saḫımmaḫ gerekdür diyüp kulağ oldılar. [5a-4]

Hayran ol-(up): Çok beğenmek ve şaşırıp kalmak, hayrete düşmek. Andan ol dürlü dürlü maḥlûkatı görüp barmağ ağzına alup ḥayrân olup durdu. [2a-10]

Hayrete var-(miş): Beklenmedik, şaşırıcı, tuhaf veya olağanüstü bir durum karşısında büyük bir şaşkınlık yaşamak. Gördiler kim müşteri şâh gözün dürlü dürlü maḥlûkâta diküp ḥayrete varmış. [2b-5]

Hoş gör-(elüm): Karşı gelinecek bir davranışı hoşgörü ve anlayışla karşılamak, kusur saymamak. Bu dağı gel hoş görelüm birinçi gün/ Defterümüz dürmedin bu çarḫı dün [2b-13]

İçümüze acı kal-(a): Üzülme, pişmanlık duymak. Devlete muhâlif iş olâ devr-i kıyâmete dek içümüze acı kıla bu kişünüş cümle çerisi gelsün görelüm ana göre bununla ceng kılâlüm. [35a-2/3]

İntizar çek-(erler): Birinin gelmesini veya bir şeyin gerçekleşmesini büyük bir merak, özlem ya da sabırsızlıkla uzun süre beklemek, gözlemek³. Veli bizüm şâhumuzdan hüküm şöyledür kim eğlenmedin dönüz zirâ şahlar buncılayın işde kıasıda gâyet intizâr çekerler didi. [6a-4]

İşi doğru yolunca git-(meyen): Bir kimsenin işlerinin düzenli, sorunsuz, doğru ve istenilen şekilde aksamadan ilerlemesi. Her kim işde hâkık adın yâd itmeyen/ Ol işün toğru yolunca gitmeyen [5a-7]

İkâdi iki kıat ol-(up): Bedenin iki kat, iki büküm bir hâl alması. Darb indi atvâs yağırına şöyle dokındı kim dem-i nefesi bağlandı kıadi iki kıat olup boynına indi. [42b-7/8]

Kâr-ı hak ol-(acagm): Toprak olmak, yok olmak, ölmek. Serencâm kâr-ı hâk olacağın bulup nefesine inşâf virüpdür... [4b-12]

Karşı gel-(üp): Bir düşünceye, emir veya kişiye boyun eğmeyerek başkaldırmak, itiraz etmek, direnmek veya zıtlaşmak. Cümle çeriyi gördiler kâşifler dahı râst düşmene karşı gelüp durdılar. [33a-4]

Kendüye gel-(üp): Ayılmak, aklı başına gelmek, durumu düzelmek. Behmen anı işidicek uyurdu uyandı ayıldı kendüye gelüp eydür iy pir mindi bu iskender bunca leşkeri kıanda cemf kılup geldi. [37a-3/4]

Kendüyi yitür-(miş): Kendini kaybetmek, kontrolünü yitirmek, ne yaptığını bilemez hâle gelmek. Şöyle kim kendüyi yitürmiş. [2b-6]

Kılıca gel-(üp): Kılıçtan geçirilmek, savaşta ölüme gitmek. Didiler kim iy şâh-ı ‘ayne’ ş-şems¹ cümlemüz kılica gelüp kıırılmayınca atun ‘inânın düşmen eline virmezüz. [10a-1/2]

İol şun-(dılar): Yardım etmek, destek olmak. Müvekkeller görüp hây diyince cinnîler kıol şundılar nite urup kiminüş yüzün gözün egdiler... [31a-8/9]

Kolı bağlu dili tağlu: Eli kolu bağlı, çaresiz ve konuşamaz durumda olmak. Kıaytas-ıyunan serverler-ile müşteri şah oğm kolı bağlu dili tağlu olup iskender şaha geldiler. [26b-8]

İorķu gönder-(di): Korkutmak ve sindirmek. Behmen-i seyķâniden haberi irdi şâz olup oğlanların vezirlerin behmene kıorķu gönderdi. [36b-2]

Kul ol-(up): Aşırı derecede bağlanmak, boyun eğmek, köle gibi hizmet etmek, emir altına girmek. İskender şâha kul olup kulluk kılup cihân sarâyın ‘ömre istâz-içün seyr iderler. [49a-13]

³ İntizâr kelimesi Türkçe Sözlükte “bekleme, gözleme” anlamlarıyla açıklanmaktadır (TDK, 1988:713).

Kulak ol-(dılar): Dinlemek, dikkat kesilmek. Bunculayın sözlü şâhdan saķınmaķ gerekdür diyüp kulaķ oldılar. [5a-5]

Kurban ol-(muşlar): Bir kimse veya bir şey için kendini feda etmek, aşırı sevgi, hayranlık veya baēlılık nedeniyle canını ortaya koymak. ... bu dokuz dilâver yoluña ķurbân olmuşlar. [48b-8]

Laf hırmanın savur-(dı): Çok ve abartılı söz söylemek, boş ve iddialı konuşmak. ⁴ İy sultân-ı seyķân iskenderî yitüvürelüm varalum diyârın alalum saña virelüm diyüp lâf hırmanın savurdu. [37b-2]

Öz mikdârın bil-(en): Kendi değerini ve haddini bilmek. Kendü nefsine bu vechile bilen şâhdan öz miķdârın bilen serverlere elem gelmez. [4b-12/13]

Saf bağla-(yup): Kişilerin düzenli bir şekilde arka arkaya veya yan yana dizilmesi, sıraya girmesi. Saf bağlayup şâh bâriēāhına karşı süvâr olup sünjüler tayanup şâha muntazir durmuşlar. [38b-9]

Seyf yüzünde ele gir-(ürse): Kılıç altında esir düşmek (savaşta), savaş yoluyla ele geçirilmek. ‘Ayne’ş-şems şâhi seyf yüzünde ele girürse âzâd kılam atası girmediyse oēlı daēı sultândur. [28a-1]

Tatlı dil vir-(elüm): Tatlı dilli olmak, gönül alıcı, hoş, yumuşak ve kırmayan bir dil ile konuşmak. Kimi eydür İskender ķaşıldarına tatlu dil virelüm verelüm hizmet kılalum diyelüm gönderelüm. [4a-3]

Tatlu dil(ile): İncitmeyen, gönül alıcı, yumuşak söz, güzel ve hoşla gidecek konuşma. İskender şâh tatlu dil-ile şâlûna eydür iy melikzâde var ataña eyit devletine ğarre olup ulû'l-emre ‘âķ ‘âşilik kılasun. [27b-5/6]

Ün sal-(up): Bir kişinin, yerin veya eserin şöhretinin, adının veya ününün herkes tarafından bilinmesi, her yere yayılması ve tanınması. Kim oēlı üzere vara ķaravul eri duyup ün şalup at sürdiler. [50a-11/12]

Üstün ur-(dı): Yıldırma, korkutma amacıyla birinin üstüne saldırmak⁵. İskender ķaravulın ğâfil görüp otuz iki biē er-ile ğırıyu kılıp üstün urdu. [30a-2]

Vehme düş-(üp): Yersiz korkuya, yanlış düşünceye kapılmak, kuruntu yapmak, vesveseye kapılmak. Müşteri şâh oēlı meylün ‘aynî ceyš-i İskenderî ol ‘âzametde göricek vehme düşüp bir zaman ķaldılar. [1a-10]

Vezne ur-(up): Ayrıntılı düşünmek, değerlendirmek. Düşmen çerisin ķarşudan alay alay görüp vezne urup düşmenüñ biş kez yüz biē er çerisin görüp begenüp âferinlediler. [40a-4/5]

⁴ hırman kelimesi Kâmûs-ı Türkî'de “harman” anlamında verilmiştir (Şemseddin Sami, 2008:579).

⁵ Ur- fiili Dîvânü Lugâti't- Türkî'te “vurmak, dövmek” anlamlarıyla açıklanmıştır. (Ercilasun, & Akkoyunlu, 2020:922).

Yırleri gökleri inlet-(di): Yüksek sesle ve olanca güçle bağırarak. Allāh diyü ün urdı yirleri gökleri inletdi gümletdi vü hoş tuyuru huvl u heybetden belinletdi. [36a-7/8]

Yol(m) gözet-(di): Birinin yolunu beklemek, geleceğini gözlemek. Ğayret hamîyyet itdi nâmdârlar yolın gözetdi. [42b-9]

Yol(m) gözle-(yen): Bu deyim bir şeyin olmasını ummak ve bir kimsenin gelmesini beklemek. Hâkim kavline ‘ayne’ş-şems şâhı vezirleriyle meşveret iderken müşteri şâhuñ düşmen yolın gözleyen yemlun adlu oğlı gelüp irdi. [5a-1]

Yolın ur-(updur): Yolunu kesmek. Anca ğâfillerün tatlu sözile yolın urupdur. [5a-3]

Yüz aklıĝı: Suçu, utanılacak durumu bulunmamak, temiz ve saf olmak. Ol yañadın ‘angerüş dañı yüz aklıĝıyla müşteri şâha varup baş urup atlaş ħanı baĝlu karşıısına getürüp didi kim... [30a-10/11]

Yüz çevür-(üp): Birine veya bir şeye gösterilen ilgi, sevgi veya desteĝi kesmek, terk etmek, sırtını dönmek, küsmek. İy müşteri ne kadar kim zulĝarneyn şâh diridür andan yüz çevürüp kimseye bende olmazam. [30b-9]

Yüz dönder-(mez): Gösterdiĝi ilgiyi kesmek, baĝlılıĝını terketmek. Server olan ser kırkusından şâhından yüz döndermez ölümüne rızā virür. [30b-10]

Yüz dut-(ıcaĝ): Yönelmek. Bir olayın, durumun veya eylemin gerçekleşmek üzere olması veya bir şeyin belirli bir hâle gelmesi. İskender çerisi dañı ĝonmaĝa yüz dutcaĝ müşteri çerisi dañı kendüleri dirdiler. [36a-10/11]

Yüz göster-(ür): İlgi göstermek, yakınlık göstermek, ilgilenmek. Andan didi iy kim ĝâkimler müşteri şâh evvel nâme sözine ĝâkıyup şonra ĝaşıdları hoş gördüĝine yüz gösterür. [6a-12]

Yüzün gözin eg-(diler): Bir kişiyi çok ağır bir şekilde dövmek, yara bere içinde bırakmak. Müvekkeller görüp ĝây diyince cinnîler ĝol şundılar nite urup kiminün yüzün gözin egdiler... [31a-8/9]

Zebun gör-(meyelüm): Hor görmek, güçsüz durumda görmek. Şâhumızı ĝayri şâh önünden zebün görmeyelüm cihân sarayından serverin alup gidelüm diyüp durdılar. [4b-8]

4.1 Deyimlerin Yapı Bakımından Daĝılımı

Menâkıb-ı İskender'in 1a-50b varakları arasında tespit edilen 88 deyim, yapı bakımından farklı özellikler göstermektedir. Deyimlerin önemli bir bölümü isim unsuru ile asıl fiilin birleşmesiyle kurulmuştur. Bunun yanında yardımcı fiille kurulan deyimler, cümle niteliĝi taşıyan yapılar ve eksiltili/kalıp söz niteliĝindeki deyimler de bulunmaktadır.

Tablo 1. Deyimlerin Yapı Bakımından Dağılımı

Yapı Tipi	Sayı	Oran
İsim unsuru + asıl fiil yapısındaki deyimler	66	%75
Yardımcı fiille kurulan deyimler	10	%11,4
Cümle niteliği taşıyan/çok ögeli deyimler	8	%9,1
Eksiltili/Kalıp söz niteliğindeki deyimler	4	%4,5
Toplam	88	%100

Tabloda görüldüğü üzere eserdeki deyimlerin büyük çoğunluğu isim unsuru ile asıl fiilin birleşmesiyle kurulmuştur. Bu grupta “baş urmak”, “boyun virmek”, “göz dutmak”, “gönül virmek”, “yolın urmak”, “yüz çevürmek”, “laf hırmanın savurmak” şeklindeki örnekler yer almaktadır. Bu durum, metinde deyimlerin çoğunlukla fiil merkezli ve hareket bildiren yapılarla kurulduğunu göstermektedir.

Yardımcı fiille kurulan deyimler daha sınırlı sayıdadır. “ah itmek”, “dil-rîş itmek”, “hayran olmak”, “kul olmak”, “kulak olmak”, “kurban olmak”, “kaddi iki kat olmak” örnekleri bu grupta değerlendirilebilir. Bu yapıların bir bölümünde yardımcı fiil, isim unsurunu fiilleştirirken; bazı örneklerde kalıplaşma ve yan anlamlaşma deyimlik değeri güçlendirmektedir.

Cümle niteliği taşıyan veya çok ögeli deyimler daha az sayıdadır. “alnuña ne yazılmış ise”, “atun ‘inânın düşmen eline virmemek”, “boynuna vebali düşmek”, “canuna korku şarabın içürmek”, “işi doğru yolunca gitmemek” deyimleri bu gruba alınabilir. Bu tür yapılar, daha geniş söz dizimsel birlikler hâlinde kalıplaşmış olmaları bakımından dikkat çekicidir.

Eksiltili veya kalıp söz niteliğindeki deyimler “cân u gönjülden”, “kolu bağılu dili tağılu”, “tatlu dil” ve “yüz aklığı” örneklerinden oluşmaktadır. Bu örneklerde fiil unsuru bulunmasa da yapı, metin bağlamında kalıplaşmış bir anlam değeri taşımaktadır.

4.2 Organ Adı ve Bedenle İlişkili Unsurlar İçeren Deyimler

Menâkıb-ı İskender'de tespit edilen deyimlerin önemli bir bölümünde organ adı ve bedenle ilişkili unsurlar kullanılmıştır. Bu kullanımlar; metinde duygu, düşünce, bağlılık, saygı, korku, kahramanlık ve mücadele kavramlarının insan bedeni üzerinden somutlaştırıldığını göstermektedir.

Tablo 2. Organ Adı ve Bedenle İlişkili Unsurlar İçeren Deyimler

Organ Adı	Kullanım Sayısı	Örnekler
Baş	8	Baş ko-[2a-6], baş ölümden kurtar-[27a-8], baş u can oyna-[4b-5], başa düş-[44b-6/7], başdan çık-[27b-6/7], baş ur-[5a-12], can u baş ele almak[4b-2], can u baş üzere dut-[7b-2]
Yüz	7	Yüz göster-[6a-12], güler yüz göster-[27a-12/13], yüz aklığı[30a-10/11], yüz çevür-[30b-9], yüz dönder-[30b-10], yüzün gözin eg-[31a-8/9], yüz dut-[36a-10/11]
Göz	7	Göz dut-[2b-4/5], göz kulak dut-[26b-3], göz kulak ol-[1b-3], göz mizanına ur-[2a-11], göz dik-[2b-5], gözi kamaş-[28b-12/13], yüzün gözin eg-[31a-8/9]
El	6	Atuñ 'inânın düşmen eline vir-[10a-1/2], can u baş ele al-[4b-2], elümden gel-[5b-4], ele getir-[27b-10/11], fırsat el vir-[4b-3], seyf yüzünde ele gir-[28a-1]
Can	5	Baş u can oyna-[4b-5], can u baş ele al-[4b-2], can u baş üzere dut-[7b-2], can u gönülden[27b-4/5], canına korku şarabın içir-[37a-9/10]
Dil	4	Dil aç-[38b-10/11], tatlı dil[27b-5/6], tatlı dil vir-[4a-3], kolu baglu dili taglu[26b-8]
Gönül	3	Can u gönülden [27b-4/5], gönül vir-[28a-6], gönülden geçür- [37a-9/10]
Boyun	3	At boynuna düş-[33b-5/6], boyun vir-[49a-2], boynuna vebali düş-[3a-10]
Kulak	3	Göz kulak dut-[26b-3], göz kulak ol-[1b-3], kulak ol-[5a-5]
Kol	2	Kolu baglu dili taglu [26b-8], kol sun-[31a-8/9]
Nefes	1	Dem-i nefesi bağlan-[42b-7/8]
Barmak	1	barmak agzına al-[2a-10]
Agız	1	barmak agzına al-[2a-10]
Ciger	1	cigeri tagla-[34a-3/4]
Alın	1	Alnuña yazıl-[10a-2/3]
Kad	1	Çaddi iki kat ol-[42b-7/8]

Tabloya göre eserde en sık kullanılan organ adı baştır. Baş unsurunun özellikle saygı, teslimiyet, canını ortaya koyma ve tehlike karşısında mücadele etme anlamlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. “Baş komak”, “baş urmak”, “baş u can oynamak” ve “can u baş ele almak” deyimleri, metnin kahramanlık ve bağlılık merkezli anlatı yapısıyla doğrudan ilişkilidir.

Baş unsurundan sonra en sık kullanılan organ adları yüz ve gözdür. Yüz ile kurulan deyimler daha çok yönelme, bağlılık, ilgi gösterme ya da ilgiyi kesme anlamları taşıırken göz ile kurulan deyimler dikkat, değerlendirme, bakış ve hayret anlam alanlarında yoğunlaşmaktadır.

El, can, dil, gönül ve boyun unsurlarıyla kurulan deyimler de metnin anlam dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. El unsuru; imkân, güç ve hâkimiyet, can unsuru; fedakârlık ve korku, dil unsuru; konuşma ve iletişim, gönül unsuru; bağlılık ve düşünce, boyun unsuru; itaat ve sorumluluk anlamlarıyla ilişkilidir. Bu dağılım, *Menâkıb-ı İskender*'de deyimlerin yalnızca süsleyici anlatım unsurları olmadığını aynı zamanda metnin savaş, kahramanlık, bağlılık ve duygu dünyasını yansıtan işlevsel yapılar olduğunu göstermektedir.

4.3 Deyimlerin Kavram Alanlarına Göre Dağılımı

Menâkıb-ı İskender'de tespit edilen deyimler kavram alanları bakımından değerlendirildiğinde savaş, kahramanlık, bağlılık, itaat, duygu durumu, sosyal ilişkiler, talih ve kader başlıklarının öne çıktığı görülmektedir. Kavram alanlarına göre yapılan sınıflandırmada bazı deyimler birden fazla anlam alanıyla ilişkili olduğundan tabloda verilen toplam değerler genel deyim sayısından fazla olabilmektedir.

Tablo 3. Deyimlerin Kavram Alanlarına Göre Dağılımı

Kavram Alanı	Deyim Sayısı	Örnekler
Duygu ve Ruh Hâli	24	Ah it-[42a-6/7], aklın dir-[3b-3], barmak agzına al-[2a-10], canuna korku şarabın içir-[37a-9/10], cigeri tagla-[34a-3/4], dem-i nefesi bağlan-[42b-7/8], dil-riş it-[3a-2], gafil düşmek [4a-5], gayrete gelmek [43b-1/2], gazaba gelmek [9a-4], gönülden geçürmek [37a-9/10], gönül virmek [28a-5/6], gözi kamaşmak [28b-12/13], gülieryüz göstermek [27a-12/13], hayran olmak [2a-10], hayrete varmak [2b-5], hoş görmek [2b-13], içüne acı kalmak [35a-2/3], intizar çekmek [6a-4], kendüye gelmek [37a-3/4], kendüyi yitirmek [2b-6], korku göndermek [36b-2], vehme düşmek [1a-10], zebun görmek [4b-8]
Savaş ve Kahramanlık	22	Arka dur-[28b-3/4], ad yolına kırıl-[4b-7], bashun kıl-[4a-5], baş u can oyna-[4b-5], baş ölümden kurtar-[27a-8], can u baş ele al-[4b-2], devlet oyun oyna-[3a-7], düşmenden aman bul-[28b-9], ecel kuşların atış-[26a-2/3], ele getir-[27b-10/11], erlik oyun oyna-[26a-2/3], haka sal-[5a-4], karşı gel-[33a-4], kılıca gel-[10a-1/2], korku gönder-[36b-2], kurban ol-[48b-8], seyf yüzünde ele gir-[28a-1], ün sal-[50a-11/12], üstün ur-[30a-2], yirleri gökleri inlet-[36a-7/8], yolın ur-[5a-3], yüzün gözün eg-[31a-8/9]
Sosyal İlişkiler ve İletişim	15	Dil aç-[38b-10/11], gönül vir-[28a-5/6], göz dut-[2b-4/5], göz kulak dut-[2b-4/5], göz kulak ol-[1b-3], hoş gör-[2b-13], intizar çek-[6a-4], karşı gel-[33a-4], kulak ol-[5a-5], tatlı dil vir-[4a-3], tatlı dil[27b-5/6], yol gözet-[42b-9], yol gözle-[5a-1], güler yüz göster-[27a-12/13], laf hurmanın savur-[37b-2]
Durum-Talih-Kader	11	Alı koy-[50b-4], alnuña yazıl-[10a-2/3], atun inanın düşman eline vir-[10a-1/2], boynuna vebali düş-[3a-10], defter dür-[2b-13], düşmenden aman bul-[28b-9], elünden gel-[5b-4], ele getir-[27b-10/11], fırsat el vir-[4b-3], işi doğru yolunca git-[5a-7], kâr-ı hak ol-[4b-12]
Bağlılık ve İtaat	5	Baş ko-[2a-6], baş ur-[5a-12], boyun vir-[49a-2], can u baş üzere dut-[7b-2], kul ol-[49a-13]

Tabloda görüldüğü üzere en yoğun kavram alanını duygu ve ruh hâli bildiren deyimler oluşturmaktadır. “Ah itmek”, “cigerin taglamak”, “gazaba gelmek”, “hayrete varmak”, “vehme düşmek”, “kendüyi yitürmek” yapıları, anlatı kişilerinin savaş, yenilgi, korku, şaşkınlık ve öfke karşısındaki ruhsal durumlarını yansıtmaktadır. Böylece deyimler, metindeki kişilerin psikolojik tepkilerini de göstermektedir.

Savaş ve kahramanlık bildiren deyimlerin ikinci sırada yer alması da dikkat çekicidir. “Ad yolına kırılmak”, “baş u can oynamak”, “can u baş ele almak”, “erlik oyun oynamak”, “kılıca gelmek”, “üstün urmak” ve “seyf yüzünde ele girmek” deyimleri, metnin mücadele ve kahramanlık merkezli anlatı yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Bu yoğunluk, *Menâkıb-ı İskender*’in tarihî ve efsanevî bir anlatı olmasının yanı sıra savaş ve kahramanlık değerleri etrafında şekillenen bir metin olduğunu da göstermektedir.

Bağlılık, itaat ve sadakat bildiren deyimler; eserdeki hükümdar-tebaa, komutan-asker ve dost-düşman ilişkilerinin dilsel yansımalarıdır. “Baş komak”, “baş urmak”, “boyun virmek”, “kul olmak” ve “can u baş üzere dutmak” deyimleri, dönemin siyasal ve toplumsal hiyerarşisini yansıtan kalıplaşmış anlatım unsurlarıdır. Sosyal ilişkiler ve iletişim alanındaki deyimlerle karakterler arasındaki konuşma, ikna, öğüt, bekleyiş ve tavır alma durumlarını ifade etmektedir.

Talih, kader ve durum bildiren deyimler de metnin düşünce dünyası açısından önemlidir. “Alnuna yazılmak”, “boynuna vebali düşmek”, “defter dürmek”, “fursat el virmek” ve “işî doğru yolunca gitmek” olayların kader ve sorumluluk kavramlarıyla da ilişkilendirildiğini göstermektedir.

4.4 En Üretken Fiiller

Metinde tespit edilen deyimler fiil unsurları bakımından değerlendirildiğinde bazı fiillerin deyim kurmada daha üretken olduğu görülmektedir. Metne bakıldığında en sık kullanılan fiiller ol- ve gel- fiilleridir. Bu fiilleri düş-, vir-, ur-, dut- fiilleri takip etmektedir.

Tablo 4. En Üretken Fiiller

Fiil	Deyim Sayısı	Örnekler
Ol-	7	Göz kulak ol-, hayran ol-, kıddi iki kıd ol-, kâr-ı hak ol-, kul ol-, kulak ol-, kurban ol-
Gel-	6	Elümden gel-, gayrete gel-, gazaba gel-, karşı gel-, kendüye gel-, kılıca gel-
Vir-	5	Atuñ ‘ınanın düşmen eline vir-, boyun vir-, fursat el vir-, gönül vir-, tatlı dil vir-
Düş-	5	At boynuna düş-, başa düş-, boynuna vebali düş-, gafil düş-, vehme düş-
Ur-	5	Baş ur-, göz mizanına ur-, üstün ur-, vezne ur-, yolın ur-
Dut-	4	Can u baş üzere dut-, göz dut-, göz kulak dut-, yüz dut-

Oyna-	3	Baş u can oyna-, devlet oynun oyna-, erlik oynun oyna-
İt-/id-	2	Ah it-, dil-rîş id-
Al-	2	Barmak agzına al-, can u baş ele al-
Bagla-	2	Bil bagla-, saf bagla-
Göster-	2	Yüz göster-, güler yüz göster-
Sal-	2	Haka sal-, ün sal-
Gör-	2	Hoş gör-, zebun gör-

Bu dağılım, eserde deyimlerin özellikle hareket, yönelme, durum değişikliği, bağlılık ve mücadele bildiren fiiller etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Gel-, düş- ve ol- fiilleri daha çok duygu, durum ve hâl değişikliklerini karşılayan deyimlerde kullanılmıştır. Gayrete gelmek, gazaba gelmek, vehme düşmek, hayran olmak örnekleri karakterlerin ruh hâllerini ve olaylar karşısındaki tepkilerini yansıtmaktadır. Buna karşılık vir-, ur-, dut- ve oyna- fiilleri bağlılık, mücadele, savaş ve kahramanlık alanlarıyla ilişkili deyimlerde öne çıkmaktadır. Bu durum, *Menâkıb-ı İskender*'in savaş ve kahramanlık merkezli anlatı yapısıyla deyimlerde tercih edilen fiiller arasında anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

5. Sonuç

Eski Anadolu Türkçesine ait mensur bir İskendernâme örneği olan *Menâkıb-ı İskender* adlı eser söz varlığı bakımından oldukça zengin deyim yapılarına sahiptir. Eserin yalnızca bir bölümü incelenmesine rağmen bu bölümde 88 adet deyim tespit edilmiş ve bu deyimlerin metin içerisindeki kullanımları anlamlarıyla birlikte verilmiştir. Eserde geçen deyimlerin bir bölümü günümüz Türkçesinde hâlâ kullanılmakta olup (*göz kulak olmak, gönül virmek, hayran olmak*) bu durum Türkçenin deyim varlığında tarihî bir sürekliliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bazı deyimlerin zamanla kullanım dışı kaldığı ya da anlam değişmesine uğradığı da tespit edilmiştir (*haka salmak, canuna korku şarabın içürmek*). Bu bakımdan metin, Türkçenin tarihsel söz varlığının incelenmesinde önemli veriler sunmaktadır. Eserde kullanılan deyimlerin önemli bir kısmının insanî duygular, toplumsal ilişkiler, bağlılık, mücadele, güç ve kahramanlık kavramları etrafında şekillendiği görülmektedir. *Gazaba gelmek, hayran olmak, kendüyi yitirmek, içümüze acı kalmak* kişinin ruh hâlini yansıtırken; *boyun virmek, kul olmak, baş urmak* bağlılık ve itaat bildiren kullanımlar olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanında baş u cân oynamak, erlik oynun oynamak, cân u baş ele almak kahramanlık unsurlarını öne çıkarırken tatlı dil virmek, güler yüz göstermek, gönül virmek gibi deyimler iletişim bağlamında kullanılan ifadeler arasında yer almaktadır. Bu yönüyle eserdeki deyimler, dönemin düşünce yapısını ve yaşayışını bizlere yansıtan önemli göstergeler olarak değerlendirilebilir.

Türkçenin her döneminde ayrı bir öneme sahip olan, kültürümüzü, yaşayışımızı,

kahramanlıklarımızı, düşünce dünyamızı yansıtan deyimler, Eski Anadolu Türkçesi dönemi eseri olan *Menâkıb-ı İskender*'de yoğun olarak bulunmaktadır. Yaşadığımız döneme gelinceye kadar bu deyimlerden bazıları fonetik, morfolojik ve söz varlığı bakımından birtakım değişikliklere uğramış, bazıları da kullanımdan düşmüştür.

Kaynakça

- Devellioglu, F. (2008). Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (Düz.). (1983). Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, A. (1994). Açıklamalarıyla ve Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, A. B. (2017). Yesevî'nin Fakr-nâme'sindeki Deyim Fiiller Üzerine. Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER), 4(17), 450-479.
- Eker, Ü. (2012). Tarihi Metin Aktarımında Deyimler: Eski Türkiye Türkçesi- Türkiye Türkçesi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1(1), 124- 157.
- Elçin, Ş. (1986). Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2020). Kâşgarlı Mahmud: Dîvanu Lugâti't- Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Menâkıb-ı İskender [İskender-nâme]. (t.y.). Yazma eser. Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or quart. 1826.
- Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü. (1992). Türk Atasözleri ve Deyimleri (Cilt 1). Ankara: Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özdemir, Ş. (2019). Eski Anadolu Türkçesine Ait Mensur Menâkıb-ı İskender [26a/50b] Giriş- metin-sözlük-ıtkıbasım. Yüksek Lisans Tezi. Düzce: Düzce Üniversitesi.
- Palmer, F. R. (2001). Semantics (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sinan, A. T. (2015). Türkçenin Deyim Varlığı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Sohrweide, H. (1974). Türkische Handschriften und einige in den Handschriften enthaltene persische und arabische Werke. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Şemseddin Sami. (2008). Kâmûs-ı Türkî. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Türk Dil Kurumu. (1988). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Yayın No. 549).